

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

4-2020

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Д. Анваров	
“Бобурнома” асарида Эсан Давлатбегимнинг Фарғона водийси жараёнларидаги тасвири..	167
М. Жўраев	
Ўрта Осиё туркий халқлари астромифологиясида оқбўзот ва қўкбўзот юлдузлари.....	170
З. Раҳимов, Д. Гуломов	
Романда ассоциатив сюжет.....	174
М. Ғаниев	
Ўзбек насрида тарихий роман генезиси ва ривож.....	176
М. Хамидов	
Романларда Машраб образи билан ёндош тарихий шахслар	180
Р. Умурзаков	
Мумтоз адабиёт намуналарида бола образи ва давр руҳи	186
И. Саймуратова	
Исажон Султоннинг “Боқий дарбадар” романида бош қаҳрамон масаласи	190
Д. Тўраева	
Бадиий ижодда онгли ва интуитив ҳолатлар	195
Н. Бўриева	
Уилям Шекспир сонетларининг бадиий хусусиятлари.....	200
Н. Ҳамраев	
Нодавлат телеканаллар медиамаҳсулотлари номланишининг ўзига хос хусусиятлари	204
Х. Убайдуллаев	
Турли тиллардаги фразеологизмларнинг эквивалентлари ҳақида	208
М. Батирханова	
Соматик фразеологизмларнинг таснифлаш масаласига доир.....	211
Ш. Хасанова	
Расмий иш услубининг лексик ва фразеологик хусусиятлари.....	214
Г. Турдиева	
Лингвокультурология замонавий лингвистик таълимот сифатида.....	217
Л. Галимуллина	
Инглиз тилида фразеологик бирликларда учрайдиган қимматбаҳо тошлар ва металлларнинг рамзий аҳамияти.....	221
Н. Гофурова	
Инглиз ва ўзбек тилларида қурилиш терминларининг структурал - семантик таснифи	226
У. Маҳмудова	
Тилшуносликда реклама мустақил дискурс сифатида	229
З. Акбарова	
Концепт ва лисоний онг	233
З. Тожиматова	
Ўзбек адабиётидаги илк аёл ижодкорлар ва уларнинг ўрганилиши.....	235
Х. Хусамбоева	
Умумий ўрта таълим муассасаларида таълим сифатини оширишда рейтинг индикаторларининг аҳамияти	238
	ФАНИМИЗ ФИДОЙИЛАРИ
Адабиётимиз фидойиси	241

“улуғ онам” жумласини ишлатганидан ҳам билсак бўлади. Айнан ўша даврда бу юртга салоҳиятли ҳукмдорни тарбиялаб бериши жуда катта тарихий воқеа ҳисобланарди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз асарида куч Эсан Давлатбегимда бўлганлигига ишора қилиб ўтган. Бунинг асоси шунда эдики, куч ўз ўрнида маълум даражада хазина билан ҳам белгиланар эди.

Демак, бу аёл маълум даражада хазинани ҳам яхши назорат қилган ва бошқарган. Бундан ташқари маликани шайхлар ва қозилар қўллаб-қувватлаган, давлат хазинасидан ташқари ўзининг шахсий хазинаси ва маблағлари бўлган. Бу аёл том маънода мустақил малика бўлган десак тарихий ҳақиқатга мисол бўла олади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тахтга чиқиши учун қўйилган илк қадами Эсон Давлатбегимнинг Андижондаги чорбоғидан бошланган. Бу ҳақда “Бобурнома”да шундай ёзилган: “...бу воқеа даст берганда мен Андижонда чаҳорбоғда эдим. Сешанба куни рамазон ойининг бешидида бу хабар Андижонга келди”. Умаршайх Мирзо ҳалокати ҳақидаги хабар келгандан кейин, афтидан, дарҳол Эсон Давлатбегим ўзининг Қўштегирмондаги чорбўғида маслаҳат кенгаши ўтказган. Шу ўринда яна бир нарсага эътибор қаратиш лозим. Ўша даврда бу аёлнинг шахсий чорбоғи бўлганлигининг ўзи ҳам Эсан Давлатбегимнинг нуфузи қай даражадалигини белгилаб беради.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, умумий хулоса қиладиган бўлсак, тарихий шароит нуқтаи назаридан Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тахтни эгаллашига ёрдамчи кучлар зарур эди. Биринчи навбатда, унга энг асосий ёрдамчи куч хонзода Эсан Давлатбегим бўлди. Моҳир сиёсатчи аёл туфайли тахт набирасига насиб қилди. Шу ўринда Эсан давлатбегим сиймосида давлат асосларини яхши билган, набирасини қўллаб-қувватлаган ва уни келажак сари йўналтирган маликани кўришимиз мумкин. Бундан ташқари, ўша даврда ҳам Марказий Осиёда, жумладан, Мовароуннаҳр ўлкасида ҳам аёлларнинг давлат бошқарувида иштирок этиши бугунги кундаги гендер тенглиги масалаларига маълум даражада мисол бўла олади

Адабиётлар:

1. Бобур З.М. Бобурнома. -Т.: Юлдузча, 1990.
2. Мирзо Ҳайдар. Тарихи Рашидий. -Т.: Fan, 1996.
3. Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. -Т.: F.Фулум, 1989.
4. Бобур энциклопедияси. -Т.: Sharq, 2014.
5. Ўзбекистон миллий энциклопедияси.-Т.: 2000.
6. Усмонов Б.А. Фарғона водийси Амир Темур ва темурийлар даврида. Монография. – Фарғона. 2019.
7. Жалилов С. Бобурнинг Фарғона давлати. -Т.: Fan, 1995.
8. Жалилов С. Фарғона сугорилиш тарихи. – Т., 1973.
9. Азимджанова С. К истории Ферганы второй половины XV века. – Т.: Изд-во АН Узб, 1957.
10. Mukhoty I. Daughters of the Sun: Empresses, Queens and Begums of the Mughal Empire. – Delhi., 2018.
11. Soma Mukherjee. Royal Mughal Ladies and Their Contributions. Gyan Books. 2001.
12. B. S. Chandrababu; L. Thilagavathi. Woman, Her History and Her Struggle for Emancipation. Bharathi Puthakalayam. 2009.

(Тақризчи: М.Исомиддинов – тарих фанлари доктори, профессор).

ЎРТА ОСИЁ ТУРКИЙ ХАЛҚЛАРИ АСТРОМИФОЛОГИЯСИДА ОҚБЎЗОТ ВА
КЎКБЎЗОТ ЮЛДУЗЛАРИ

ЗВЕЗДЫ АКБУЗАТ И КУКБУЗАТ В АСТРОМИФОЛОГИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ
СРЕДНЕЙ АЗИИ

STARS AKBUZAT AND KUKBUZAT IN ASTROMYTHOLOGY OF TURKIC PEOPLES OF
CENTRAL ASIA

М.Жўраев¹

¹ М.Жўраев

– филология фанлари доктори, профессор

Аннотация

Мақолада Ўрта Осиё туркий халқлари фольклорида қайд қилинган Оқбўзот ва Кўкбўзот юлдузлари тўғрисидаги қадимги астромифологик тасавурлар ва самовий мифлар таҳлил қилинган. Ушбу юлдузлар тўғрисидаги мифларни қиёсий ўрганиш асосида ўзбек фольклоридаги астраль мифлар генезиси қадимги туркийлар мифологиясида боғлиқлиги аниқланган.

Аннотация

В статье анализируются древние астромифологические представления и космогонические мифы, зафиксированные в фольклоре тюркоязычных народов Средней Азии. На основе сравнительного анализа доказано, что генетические истоки узбекских астральных мифов непосредственно связаны с древнетюркской мифологией.

Annotation

This article analyzes the ancient astromythological ideas and cosmogonic myths recorded in the folklore of the Turkic peoples of Central Asia. Based on a comparative analysis, it is proved that the genetic origins of Uzbek astral myths are directly related to ancient Turkic mythology.

Таянч сўз ва иборалар: астрал афсона, астромифология, фольклор, сюжет, космоним, эпос, қўшиқ, мотив, поэтика, генезис.

Ключевые слова и выражения: астральный миф, астромифология, фольклор, сюжет, космоним, эпос, песня, мотив, поэтика, генезис.

Keywords and expressions: astral myth, astromythology, folklore, plot, cosmonym, epic, song, motive, poetics, genesis.

Қадимги аждодларимизнинг турмуш тарзи, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиш эҳтиёжи осмон ёритқичлари ҳаракатини мунтазам кузатиб боришни тақазо этган. Чорвадорлар янги яйловларга кўчиш муддатини, деҳқонлар эса дала юмушларини бажариш вақтларини осмон ёритқичларининг ҳолатига қараб белгилашган. Шу тариқа тўпланган кенг қамровли фенологик кузатишлар асосида ой, қуёш ва юлдузлар ҳаракатига асосланган вақт ҳисоби амаллари – халқ тақвимлари юзага келган. Юлдузлар ҳаракати ва ҳолатини муттасил кузатган боболаримиз бу само жисмларининг ҳар бирини алоҳида номлар билан атаб, улар ҳақида турли миф ва афсоналарни ҳам яратишган. Аждодларимизнинг юлдузлар тўғрисидаги қадимий тасавурлар, инонч-этиқодлари астраль мифлар ёки астромифологияда ўз

ифодасини топган. Астраль мифлар асосан этиологик характерда бўлиб, юлдузларнинг пайдо бўлиши, уларнинг осмон гумбазидаги доимий ҳаракати сабабларини тушунтириш, изоҳлаш мақсадида ҳикоя қилинган [10, 11-45; 11, 121-125].

Халқимизнинг қуёш билан ой, юлдузлар ва табиат ҳодисалари ҳақидаги мифологик тасавурлари орасида Оқбўзот билан Кўкбўзот деб аталувчи юлдузлар тўғрисида ҳам ўзига хос асотирий қарашлар мавжуд. Бу юлдузлар билан боғлиқ самовий мифлар ўрта асрларда яратилган «Аттуҳфатуз закиятү филлуғатит туркия» (Туркий тил (қипчоқ тили) ҳақида ноёб туҳфа)» номли луғатда «**икки боз ат**» атамасига берилган «*қутби шимол яқинидаги икки юлдуз номи, шомдан эрталабгача сўнмайди*» деган қайдномада [3, 94] ҳам ўз ифодасини топган.

Илмий астрономияда бу юлдузлар номи «Оқ мерин» ва «Кўк мерин» деб юритилади.

Ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси Ҳ.Зарифов томонидан ёзиб олинган мифда Темир қозиқ юлдузига боғлаб қўйилган Оқбўзот билан Кўкбўзотни ўғирлаш учун Етти қароқчининг туни бўйи тиним билмай қувиб юриши тасвирланган [12, 80]. Бу миф сюжети бошқа туркий халқлар фольклорида ҳам учрайди. Жумладан, туркман мифларида Оқбўзот билан Кўкбўзот осмонда ўтлаб юрган икки самовий арғумоқ, Темир қозиқ ана шу тулпорларни қўриқлаб турувчи қоровул, Етаган эса етти нафар қароқчи сифатида гавдаланади. Етти қароқчи бу отларни ўғирлашга қанчалик уринмасин, Темир қозиқ бунга йўл бермас, отлар ҳам Темир қозиқдан узоқлашмай, унинг теварагида ўтлашаркан [6, 40-41].

Қирғиз мифологиясида эса Кичик айиқ туркумида чўмичнинг учидаги икки юлдуз «*Ак сары ат*» ва «*Кок сары ат*», яъни Оқ сариқ от ва Кўк сариқ от дейилади. «Қут жылдыз», яъни Қутб юлдузига узун арқон билан боғланган бу отлар ўша жойдаги яйловда ўтлаб юришар экан. Қароқчилар кечаси билан ана шу отларни қўлга киритиш учун уларнинг атрофида айланиб юришар, аммо тонг отгач, қуруқ қўл билан қайтиб кетишаркан. Бу ҳодиса ҳар куни тунда такрорланаверар экан [4, 48]. Мазкур мифнинг бошқа бир вариантыда айтилишича, «кўк подшосининг Оқсари от ва Кўк сари от деган иккита яхши тулпори бор эмиш. Улар олтин қозиққа боғлаб қўшилган эмиш. Етти нафар кўк ўғрилари бу отларни ўғирлаш учун илмоқ ташлашар, аммо арқони етмас эмиш». Қирғизларнинг яна бир мифида айтилишича, Катта айиқ юлдузлари «*жиды-каракчи*» бўлиб, улар *Акбузат* ва *Кукбузат* деган учқур самовий тулпорларнинг ортидан қувиб юрган етти бўри экан. Ана шу етти бўри отларни қувиб етиб, тутиб олса ва еб қўйса ўша куни қиёмат қойим бўлиб, дунё остин-устун бўлиб кетаркан. Қирғиз мифларидан яна бирида эса Темир қозиқнинг яқинида жойлашган бу икки юлдуз бири оқ, бири қора икки от деб тушунтирилади: Кўк подшосининг Оқ сари от ва Кўк сари от деган икки арғумоғи бўлган экан. Подшо ўзининг отларини олтин қозиққа узун арқон билан боғлаб қўйган экан. Кўкда яшовчи ўғрилар бу отларни қўлга

туширмоқчи бўлиб арқон ташлашибди, аммо арқон етмабди. Аммо улар умидсизликка тушмай, ҳамон ана шу икки отнинг ўғирлаш умидида арқон ташлашни давом эттиришар эмиш. Оқ сари от билан Кўк сари от бўлса олтин қозиқ атрофида айланиб юришар, етти ўғри уларнинг орқасидан қувиб айланар экан [5,28].

Темир қозиқ юлдузига боғлаб қўйилган икки оқ от ва уларни ўғирламоқчи бўлган Етти қароқчи тўғрисидаги миф қозоқ фольклорида ҳам мавжуд. Унда айтилишича, Етти қароқчининг икки томонидаги икки ёруғ юлдуз – икки ботир, уларнинг ёнидаги юлдузлар эса уларнинг отлари эмиш. Оқбўзот билан Кўкбўзот номли бу отлар Темир қозиққа боғлаб қўйилгани учун унинг атрофида айланиб ўтлаб юришаркан. Етти қароқчи бу отларни ўғирламоқчи бўлиб кечаси билан қулай пайт пойлаб чиқар, аммо сергак ботирлар ўз отларига ҳамиша кўз-қулоқ бўлиб туришар, бу орада тонг отиб, ўғрилар ўзларини панага олишга мажбур бўлишар экан [1,80].

Татар фольклорида «*Акбузат йолдыз*, *Кукбузат йолдыз*, *Темирказык бер ялғыз*» мақоли қайд қилинганлиги [7, 26] ва унда мазкур уч юлдуз номининг кетма-кет тилга олиниши Волга бўйи туркий халқларининг космогоник мифологиясида ҳам Қутб юлдузига боғлаб қўйилган самовий арғумоқлар тўғрисидаги архаик сюжет мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

«Оқбўзот» ва «Кўкбўзот» космонимлари ва улар билан боғлиқ астраль мифларнинг шаклланиш тарихи туркий халқлар мифологиясининг архаик қатламига бориб тақалади. Анъанага кўра, қахрамоннинг яқин кўмақдоши ва дўсти ҳисобланган эпик от кўпинча оқ ёки бўз (яъни кўк) тусли тулпор сифатида тасвирланади. Элтариш Ҳоқоннинг кичик ўғли шарафига қўйилган қадимги туркий тошбитигида ёзилишича, Қултегин оқ бўз отларини миниб жанггоҳга кирар экан [16,23-30]. Бундай отлар эзгулик тимсоли сифатида улуғланганлиги «Ирқ битиги»даги «Бўз отли элчи эзгу хабар келтиради» мисраси ҳам тасдиқлайди [16,49]. Қахрамоннинг жанговар отини бўз айғир ёки бўз тулпор деб таърифлаш анъанаси бошқирд эпосида ҳам ўз бадий ифодасини топган. Урал ботирнинг «кўкда туғилиб, кўкда ўсган» тулпори Оқбўзот деб аталади.

*Болотка еткан таузарзы,
Икерип ашкан Акбузат.
Таягы тейган урындан,
Кул сыгарган Акбузат.
Елеп уткен ереннен,
Тау сыгарган Акбузат [13,85].*

Таржимаси:

*Булутга етган тоғлардан,
Сакраб ўтган Оқбўзот.
Туёғи теккан ерлардан,
Кул чиқарган Оқбўзот.
Елиб ўтган ерлардан,
Тоғ чиқарган Оқбўзот.*

Эпик отнинг Оқбўзот деб аталиши, унинг «осмонда туғилиб, ўсган тулпор» деб таърифланиши туркий халқларнинг юлдузга айланган самовий арғумоқлар, Темир қозиқ, Оқбўзот ва Кўкбўзот ҳақидаги мифологик қарашларига боғланади.

Бошқирд фольклорида “Акбузат” номли дoston мавжуд бўлиб, биринчи марта 1917 йилда М.А.Бурангулов томонидан Оренбург губерниясининг Оренбург уездидаги Бурзян волостида қарашли Бабалар қишлоғида яшовчи халқ “сэсэн”и (эпик асарларни ижро этувчи бахшиси) Гатиатулла Биккужиндан ёзиб олинган. Асарда қаҳрамоннинг қанотли тулпор – Акбузотда Урал тоғлари ҳудудидаги эпик саргузаштлари тасвирланган. Бошқирд мифологияси талқинича, “Акбузат” қанотли мифик от бўлиб, “Урал батыр” номли халқ эпосида юқори олам билан боғлиқ эпик ҳомий сифатида ҳам тасвирланган. Афсоналарда ҳикоя қилинишича, Бошқирдистондаги Бугадак, Шулган кўллари ҳамда Шулганташ ғорида бу ғаройиб отнинг руҳи, яъни “Акбузат руҳи” яшаркан. У оқ от минган оппоқ либосли чавандоз кўринишида намоён бўларкан [14,19].

Атоқли олим Ҳ.Зарифов ўзбек халқ дostonларидаги эпик «от образида кўзга ташланадиган мифологик хусусиятларнинг изларидан яна бири отнинг юлдуз билан

*Ҳалинчагим жўнасин,
Сариқ отим сақлансун,
Кўк отим кўклансун,
Пушти отим пишлансун,
Оқ отим оқлансун [8,35-36].*

Фольклоршунос Ш.Галиев ушбу кўшиқда қўлланилган ранглар тимсолининг поэтик маъноларини фасллар билан боғлайди. Унинг фикрича, «ана шу поэтик рамзлар тили воситасида юқоридаги кўшиқни таҳлил қиладиган бўлсак, қуйидаги

боғланиши»нинг тарихий илдизлари астраль мифларга алоқадорлигини «Оқбўзот», «Кўкбўзот» юлдузлари ҳақидаги асотири мисолида илмий асослаб берган эди [12, 80]. Хоразм эртақларидан бирига синдириб юборилган қуйидаги астраль мифда ҳам бу юлдузлар тўғрисидаги мифологик қарашлар ўз ифодасини топган. Бу астраль миф «Қирқ ёлғон» номли бу эртақда отини излаб осмонга сафар қилган қаҳрамоннинг саргузаштлари баён қилинган бир лавҳада шундай акс эттирилган: «мен кўлимни узатиб, булутларни кўлим билан ёриб қарасам, жийрон бия билан тўриқ қулун Зухра юлдузининг ўнг томонида, Етти оғайнининг ёнбошида, бир тоғнинг ёнбағрида, акамнинг йилқиларига кўшилиб юрибди» [15,174-175]. Кўринадики, «жийрон бия билан қулун», яъни икки отнинг Етти оғайни юлдузи ёнида деб тасвирланиши Оқбўзот ва Кўкбўзот тўғрисидаги мифнинг эпик талқинини эслатади.

Тилшунос олим А.К.Боровков томонидан XX асрнинг 20-йилларида ёзиб олинган болалар фольклори намуналаридан бири – қизлар арғимчоқ учаётганда айтиладиган қуйидаги кўшиқда ҳам самовий арғумоқлар тўғрисидаги мифологик тасаввурлар акс этганга ўхшайди:

ифодаларга эга бўламиз: «кўк отим кўклансун» – кўклам келиб, бутун олам ям-яшил либосга бурканиши; «сариқ отим сақлансун» – мева-чевалар ғарқ пишган ёз тимсоли, умуман олганда, сариқ – пишиқчилик тимсоли; «пушти отим